

Jiří Smlsal

Holokaust a majetková perzekuce Romů v Protektorátu Čechy a Morava

Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2024, 240 s.,
ISBN 978-80-7516-026-3

Knižní prvotina Jiřího Smlsala vyšla za finančního přispění Nadačního fondu obětí holokaustu, hrazeného z dotace Ministerstva kultury, a americké nadace Bader Philanthropies, Inc. Hlavním inspirátorem předložené studie byl romský aktivista Čeněk Růžička. Účelem studie je „ohledání možností výzkumu majetkové perzekuce Romů během holokaustu“ (s. 9). V některých případech se autor rozhodl pro anonymizaci určitých údajů (např. v případě osobních spisů vedených policejními nebo vězeňskými orgány). V těchto případech, podle autora, hrozba potencionálního zneužití převážila nad imperativem vědecké ověřitelnosti.

Předložená publikace obsahuje kapitoly věnované obecnému seznámení s pronásledováním Romů v protektorátu, se způsobem zabavování jejich majetku a s několika případovými studiemi. Nechybí přehled dosavadní historiografie k otázce genocidy Romů, když autor poukazuje na spojitost mezi historickým badáním a společenskou diskuzí, především s odkazem na diskuzi týkající se tábora v Letech u Písku (1993–1999), přičemž podle autora „metodologické otázky historiografie tak nelze oddělit od otázek etických“ (s. 15). Za základní považuje autor publikace Ctibora Nečase, kterého označuje za historika, spoléhajícího na výpovědní hodnotu archivních pramenů. S odkazem na historika Pavla Balouna přiřadil autor C. Nečase k tzv. intencionalistům, předpokládajícím od počátku naplánovanou genocidu. Oproti tomu se tzv. strukturalisté zaměřují na proces postupné radikalizace.

V další části je kriticky popsána činnost Paula Polanského, kterému je vytykán způsob nakládání s dokumenty nebo vzpomínkami pamětníků. Polanského narativ autor považuje za skandalizující. Přínosem P. Polanského bylo otevření veřejné diskuze o tábore v Letech u Písku, která začala ve druhé polovině devadesátých let

20. století. Podle autora v této diskuzi stála skupina „historiků“ proti „aktivistům“. Za nejkomplexnější pohled na vývoj státních politik vůči lidem označeným za „cikány“ považuje autor přístup P. Balouna, který na tuto otázku aplikoval teorie „internacních fantazií“ (představ o „řešení“ ve formě soustředění) a „morální paniky“ (krátkodobé aktivizace většiny proti menšině na základě individuálního podnětu; s. 29).

První kapitola je přehledovou studií, vycházející především z prací historika C. Nečase a dalších badatelů. Je rozčleněná do dvou podkapitol (do roku 1942 a období let 1942–1943) a zachycuje institucionální a legislativní rámec pronásledování Romů v protektorátu. Jejím cílem je především obecné seznámení se sledovanou problematikou, přičemž autora zajímá zejména nastínění toho, „jakým způsobem a proč reagovali jednotliví aktéři na represivní opatření vůči Romům...“ (s. 9). Jako aktéry zde chápe především pronásledováním ohrožené Romy a protektorátní policejní úředníky, mezi nimiž nalézá různé vztahy, mimo jiné korupční povahy.

V podkapitole věnované nucenému usazování „cikánů“ v roce 1940 je konstatováno, že příchod romských uprchlíků z Německa a Rakouska vyvolal stav „morální paniky“ a tlak na zpřísnění „proticikánských“ opatření. Autor také podrobněji popisuje osud Martina Čermáka, prvního internovaného v táboře v Letech u Písku, který po válce na místě hromadného pohřebiště postavil dřevěný kříž. Kárné pracovní tábory byly autorem zhodnoceny jako jeden z prostředků pro řešení tzv. cikánské otázky, i přesto, že se nejednalo o přímou formu rasové perzekuce. V případě období druhé republiky a na počátku protektorátu vysledoval autor, ve shodě s názorem předchozích badatelů, tendenci centrálních státních orgánů k nucenému usazení (asimilace).

Za mezník obratu mezi politikou asimilace a internace označuje J. Smlsal vznik protektorátních kárných pracovních táborů a ukazuje, jak se pronásledování tzv. asociálů prolínalo s rasovým pronásledováním. Podrobněji jsou pak v knize popsány transporty tzv. asociálů z pardubické donucovací pracovny. Od roku 1942 začala být aplikována protiromská opatření po vzoru nacistického Německa. Při ohledávání této fáze pronásledování autor klade důraz na roli lokálních autorit a vyslovuje hypotézu, že k internaci v protektorátních, nyní již tzv. „cikánských táborech“, byli navrženi z hlediska úřadů „problematičtí“ lidé (chudí, závislí na podpoře atp.; s. 61). Životní podmínky v těchto táborech pak stručně představuje v krátkých citacích vzpomínek pamětníků. Hromadné transporty Romů do koncentračního tábora Auschwitz II-Birkenau, vypravené na základě rozkazu Heinricha Himmlera z prosince 1942, autor dělí, spolu s existující literaturou, do dvou etap. V první etapě byly vypraveny transporty v březnu 1943, do nichž byli zařazováni lidé žijící mimo protektorátní tábory. V této fázi docházelo i k propuštění osob předvedených k transportu (po intervenci lokálních autorit nebo za úplaty). Ve druhé etapě byli deportováni vězni z protektorátních cikánských táborů a někteří Romové z Moravy, kteří byli dosud ponecháni na svobodě.

Samostatná podkapitola je v knize věnována strategiím přežití a rezistence, kterým se odborný výzkum zatím nevěnoval. Za nejčastější strategii přežití považuje autor snahu o zatajení romského původu nebo útěk na Slovensko, popř. ukryvání. Za málo probádanou označuje autor účast Romů v odboji. Pozornost je věnována také otázce deportace osob z věznic nebo výchovných ústavů.

Ve druhé kapitole, věnované případům majetkové perzekuce Romů, jsou použity známé archivní zdroje a vzpomínky pamětníků. Text je zaměřen na majetek Romů zabavený v protektorátních „cikánských táborech“ (Lety u Písku a Hodonín u Kunštátu) a na jejich majetek prodaný ve veřejných dražbách v souvislosti s jejich deportacemi do koncentračního tábora Auschwitz II–Birkenau. V průběhu výzkumu se nepodařilo objevit zásadní nové dokumenty. V kapitole o neformálních ekonomických vztazích v protektorátních „cikánských táborech“ jsou jako příklad dokumentace zbylého majetku vězňených rodin popsány některé případy nepovoleného nákupu potravin od civilních obyvatel, nebo, z druhé strany, dokonce případy přivlastnění si majetku romských vězňů pohřbívaných na hřbitově v Černovicích (podle romského zvyku byly nebožtíkovi do rakve dávány peníze či cennosti). Autor se podrobně věnuje archivním dokladům o pohybu majetku vězňů, který jim byl při vstupu do táborů zabaven, a konstatuje, že konečný finanční zůstatek z tábora v Letech u Písku, do kterého se i tento majetek promítl, odpovídá částce převedené později na účet Ministerstva vnitra. V případě tábora v Hodoníně u Kunštátu byl zůstatek majetku převeden v říjnu 1943 na kriminální ředitelství v Brně. Prodeje majetku deportovaných Romů ve veřejných dražbách vycházely z nařízení H. Himmlera o propadnutí majetku osob deportovaných do koncentračního tábora Auschwitz II–Birkenau ve prospěch Říše. Výnosy z prodeje zabaveného majetku měly být nejprve uloženy u okresních soudů, resp. místních policejních úřadů, a později předány německé kriminální policii. Část majetku byla zřejmě rozebrána místními obyvateli. Co se týče poválečné restituce majetku, autor ji srovnává se situací v Německu. V této souvislosti poukazuje na to, že v českém prostředí byli za viníky pronásledování Romů považováni Němci. Zatímco v Německu mohli Romové najít určité zastání u spojeneckých okupačních úřadů, k situaci v poválečných českých zemích autor uvádí:

„Provádění konfiskací romského majetku v protektorátu zřejmě okupační orgány považovaly za méně významné a do značné míry ho ponechaly na ‚autonomních‘ protektorátních institucích, z velké části personálně obsazených Čechy. Ti se přitom orientovali nikoliv na prospěch Říše, ale na zisk lokálního obyvatelstva či svůj vlastní profit. Z toho vyplývá také absence poválečných restitucí romského majetku.“ (s. 134)

Obsahem třetí kapitoly, věnované dalším možností dokumentace nakládání s majetkem pronásledovaných Romů v šedé zóně korupce, pomoci a boje o přežití,

jsou tři případové studie, ve kterých je představen osud rodiny Danielových z Tišnova, dále osud jednoho z vězňů cikánského tábora v Letech u Písku (iniciály T. R.) a v poslední z podkapitol se autor věnuje hlouběji tématu korupce a strategií přežití. Podle autora je nahlédnutí do šedé zóny mezi pomocí a kořistením také nahlédnutím do otázky kolaborace a způsobu vyjednávání. Kapitola je uvozena popisem konfliktu z roku 1949 mezi romským přeživším Josefem Danielem a policistou Arnoštem Dubovým. Na příkladu A. Dubového chce autor prozkoumat otázku úplatků, resp. způsob zařazování do transportů. A. Dubový se v letech 1942–1943 podílel na deportacích Romů z Brna, v srpnu 1943 bylo proti němu vedeno řízení pro úplatkářství, později se však vrací do řad brněnské kriminální policie. Po válce byl prošetřován a v roce 1949 byl ze služby u policie propuštěn. Autor v této souvislosti poukazuje také na kontinuitu zaměstnání konkrétních jednotlivců u represivních složek napříč sledovanými obdobími. Při interpretaci jednání A. Dubového, který Danielovy udržoval v přesvědčení, že je od transportů ochráněn, a nechal se za to od nich odměňovat, dochází autor k následujícímu obecnému názoru:

„V makrosociální rovině se holokaust Romů v Protektorátu Čechy a Morava může jevit jako nevyhnutelný důsledek aplikace říšské rasové politiky. Na mikrosociální rovině se však otevírá otázka výkladu a plnění centrálních nařízení.“ (s. 164)

Další bádání by se tak, podle autora, mělo zaměřit na lokální problematiku a způsoby aplikace jednotlivých nařízení. Průběh holokaustu vnímá autor jako proces vyjednávání, když

„se snaží pohlížet na uplácení perspektivou aktérského jednání, jako na proces vyjednávání mezi oběťmi a jejich pronásledovateli, jehož prozkoumáním můžeme identifikovat klíčové činitele a přesněji vymezit možnosti a limity jejich působnosti. Perzekuci se tak, jak je to jen možné, snažím sledovat na jejím nejnižším stupni. To umožňuje alespoň částečně zahrnout do výkladu Romy jako aktéry dění a přiblížit lokální vyjednávání perzekučních opatření, do nichž vedle exekutivních orgánů zasahovali i místní obyvatelé. Studie protiromské perzekuce je tak zároveň studií kolaborace a popisuje míru zapojení různých složek protektorátní společnosti do provádění rasového pronásledování Romů a Sintů.“ (s. 11)

Druhá podkapitola této části knihy je věnována anonymizovanému osudu bývalého vězně z cikánského tábora v Letech u Písku, který zde působil jako tzv. kápo (člen vězeňské samosprávy), později uprchlíka a odbojáře. T. R., uprchl z tábora v Letech u Písku za pomoci odbojové skupiny a dozorce-četníka. V tomto případě autor poukazuje na možnosti výzkumu vztahu protinacistického odboje a vězněných Romů.

Poslední kapitola knihy je věnována propouštění Romů z protektorátních cikánských táborů především v době přípravy transportu zde internovaných Romů do koncentračního tábora v Auschwitz II-Birkenau a popisu v táborech existujících neformálních vztahů mezi vězňenými a vězniteli nebo korupci. Deportace z protektorátních táborů byla řízena Všeobecnou kriminální ústřednou v Praze podle rozkazů německé kriminální policie. V případě letského tábora došlo v dubnu 1943 k rozdělení zde vězňených lidí na „cikány“ a „necikány“, v Hodoníně u Kunštátu k takovému rozdělení nedošlo. Autor upozorňuje i na rozdílný počet osob propuštěných z táborů v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu, když k tomu uvádí: „Možnost autonomního rozhodování protektorátní policie ležela právě v této definiční moci: na koho se bude, nebo nebude vztahovat kategorie ‚cikána‘, záleželo do značné míry právě na nich“ (s. 192). Autor se badatelsky hlásí k výzkumu problematiky korupce a na jejím výzkumu ukazuje, že nebyla důsledně uplatňována říšská rasová kritéria: „Stejně jako v případě Říše, kde bylo možné zachránit domněle ‚rasově čisté‘ Romy, tak v protektorátu, kde mohli přežít pouze ‚míšenci‘, se přitom selekce pojila s korupcí“ (s. 196). Rozdíly mezi pronásledováním Romů v Čechách a na Moravě autor spatřuje také v odlišném charakteru osídlení (Morava – větší soustředění, osady, snadnější identifikace). V praxi se však propouštění dělo na základě vzhledu, převážila tak „lokální“ četnická praxe. V této souvislosti je nutné k této autorově interpretaci podotknout, že z hlediska říšských bezpečnostních orgánů byli Romové v protektorátu považováni za „cikánské míšence“. Rasová a sociální kritéria se prolínala.

Poválečná situace je uváděna v kontextu s tehdejší retribučním soudnictvím, založeným na tom, že viníkem jsou pouze jednotlivci, kteří se „přidali k Němcům“. Po válce nedošlo v případě Romů k restituci či odškodnění.

Publikace obsahuje obrazovou přílohu s fotokopii některých dokumentů a fotografií, které zachycují portréty romských aktérů (osob postižených perzekucí), nechybí jmenný rejstřík, autorem doslovu je Č. Růžicka.

K obsahu publikace lze učinit následující poznámky. Některé z nastolených metodologických otázek by zasloužily podrobnější diskuzi. Problematickou se může jevit anonymizace některých aktérů nebo pramenů. Nejsou totiž blíže specifikovány důvody k tomuto postupu. Není zcela jasné, z jakého důvodu je C. Nečas považován za „intencionalistu“, když je současně autorem v podstatě akceptované periodizace událostí, která vychází z toho, že do roku 1942 vycházela protiromská opatření z prvorepublikové tradice a později byla nahrazena rasovým přístupem, typickým pro nacistické Německo. Z díla C. Nečase nevyplývá, že by od počátku pronásledování existovala jednoznačná rasová kritéria nebo základní idea „likvidace“ všech Romů, která by byla postupně naplňována. Naopak je zjevné, že pronásledování Romů se postupně radikalizovalo (až po uplatnění nacistických rasových kritérií), ovšem bez jasně vyslovené myšlenky fyzické likvidace osob označených za „cikány“. Další otázkou je autorovo hodnocení genocidy Romů

jako procesu vyjednávání, protože proces vyjednávání je možný za předpokladu srovnatelného postavení aktérů, což v případě holokaustu neplatí, protože na jedné straně stojí oběti a na druhé pachatelé, přičemž pravidla určují druží jmenování. V této souvislosti by tedy bylo na místě mluvit spíše o rozhodnutí dále nepronásledovat některé z osob původně označených za „cikány“. Autor sám některé takové případy popisuje.

Publikaci lze ocenit za popis jednotlivých, specifických osudů i za pozornost, která je věnována některým představitelům protektorátní policie nebo okupačních policejních orgánů. V případě vztahů těchto různých složek policie lze mluvit o procesu vyjednávání (popis vztahů s A. Lyssem). Pozornost je v publikaci věnována především české části protektorátu (tábor v Letech u Písku), čímž je částečně zaplněna existující mezera v historickém bádání (pozornost byla dosud jak v intencích výzkumu C. Nečase, tak i v práci Muzea romské kultury v Brně věnována především Moravě). Sympatická je také snaha autora o popis neformálních vztahů na příkladu konkrétních osudů jednotlivců. Z badatelského hlediska je nejpřínosnější poslední (třetí) kapitola, která některé neformální vztahy a jejich aktéry detailně popisuje. Kladně lze hodnotit také snahu o vymezení se vůči dosavadnímu badatelskému přístupu. Za podnět k dalšímu výzkumu lze také považovat apel na zkoumání způsobu lokální aplikace jednotlivých nařízení.

Publikaci lze čtenářům doporučit především s ohledem na nově zveřejněné konkrétní příběhy. Do budoucna by bylo možné věnovat pozornost také osudům osob, které se na pronásledování Romů podílely (příkladem by mohlo být zpracování osudu A. Dubového). Lze jen doufat, že autor u tématu genocidy Romů zůstane a další jeho práce obohatí dosud poměrně skromnou historickou reflexi této oblasti.

Petr Lhotka¹

Petr Lhotka se věnuje tématu holokaustu Romů v českých zemích jako nezávislý badatel, dříve pracoval pro Muzeum romské kultury v Brně. E-mail: lhotka@gmail.com